

УДК [070.19:343.121.4](44)“18”

ПУБЛІЧНИЙ ІНТЕЛЕКТУАЛ У РОЛІ СУДДІ: ПРОБЛЕМИ РЕЦЕПЦІЇ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ПОСТРАДЯНСЬКІЙ СИТУАЦІЇ

Андрій Мельник

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Генерала Чупринки, 49, 79044, Львів, Україна
e-mail: andriy.melnyk12@gmail.com*

У статті йдеться про ситуації, коли публічний інтелектуал виступає у ролі судді, займаючи однозначну критичну позицію щодо описуваного явища. Автор статті наголошує на тому, що така позиція не може бути універсальною, особливо в умовах пострадянської ситуації.

Ключові слова: публічний інтелектуал, пострадянська ситуація, роль, суддя, відповідальність.

Публічну роль судді для інтелектуала чи не найкраще проілюструвати випадком, який трапився на початку 1898 року у Франції, коли знаменитий письменник Еміль Золя опублікував у щоденній газеті «L'Аurore» відкритого листа до президента Фелікса Фора із промовистою назвою «Я звинувачую». Обвинувачення Золя стосувались здебільшого військових чиновників та усіх тих, хто, на його думку, був причетний до фальсифікації справи Альфреда Дрейфуса, офіцера, якому інкримінували шпигунство на користь Німеччини. Письменник звертався до президента як до Верховного судді, який мав би втрутитись у справу і захистити невинного, який став жертвою масової істерії, підігрітої антисемітськими настроями. Проте Золя не лише апелює до глави держави, але, виклавши усі обставини справи, переходить до прямих звинувачень конкретних осіб, усвідомлюючи, що наражає себе на небезпеку. Після публікації листа він був змушений емігрувати, однак розпочата справа публічного захисту справедливості у підсумку набула загальнонаціонального та міжнародного резонансу: 1906 року Дрейфуса було повністю реабілітовано, і, коли той помер, – поховано із державними почестями.

На початку листа Еміль Золя зізнається, що цілком свідомо публікує його у масовій газеті для того, щоб «те, що я написав, отримало широкий розголос і справило різке враження» [3]. Таким чином, уся читацька публіка покликана виконувати роль своєрідних присяжних, хоча письменник не чекає вироку публіки, а навпаки – йде всупереч настроям значної частини французів. Публічний осуд фальсифікаторів справи спричиняє набагато більший розголос, ніж формальні судові вироки. Саме після того, як слово бере відомий романіст, інформація про справу Дрейфуса долає національні кордони і дає карикатуристам нагоду публікувати шаржі, що зображають розсварені звичайні сім'ї, які за родинною вечерею необачно дискутують про винуватість французького офіцера. Історики називають памфлет-лист Золі знаковим в історії публічних інтелектуалів. Відтоді їхнє слово важить дуже багато, і подеколи саме їхнє втручання

здатне перетворити справу локального масштабу на подію із національним та міжнародним резонансом.

Випадок із публічним ангажуванням Еміля Золі є емблематичним, адже йдеться про ситуацію, коли публіцист як особа із високою моральною легітимністю має виступати не лише як коментатор, який зважає усі «за» і «проти», але й як суддя, який виносить остаточні вироки. Інакше, для чого йому залишати свою «вежу зі слонової кістки», свою галузь, у якій він є визнаним авторитетом, і, звертаючись до публіки з приводу суспільно резонансних тем, наражати себе на критику і несприйняття? Це твердження презентує погляд публіки, яка чекає від публіциста не констатацій двозначності і відкидання чорно-білого поділу світу, а чіткої позиції, яку вона (публіка) готова схвалити і прийняти або ж беззастережно засудити. Звичайно, такі очікування мають не лише інтелектуальну, а й психологічну основу. Чимало західноєвропейських чи американських публіцистів (наприклад, Ноам Хомський, Гюнтер Грасс або Юрген Габермас) займають визначену ідеологічну позицію, і тому публіка може навіть прогнозувати їхню реакцію на певні події, вкладаючи її у своєрідну мисленнєву матрицю. Наприклад, досить легко було передбачити реакцію (чи радше її відсутність) згаданих інтелектуалів на вторгнення Росії в Україну. Але що відбувається тоді, коли звернення публіциста не вкладаються у наперед визначену логіку? Коли вони уникають однозначності і екстремальних суджень? Коли, простіше кажучи, публіцист відмовляється від очікуваної від нього ролі судді і прокурора і не залишає за собою останнього слова в обговореннях моральних дилем?

Проілюструймо ці запитання й міркування двома прикладами із публіцистики українського філософа Сергія Кримського та російського науковця Сергія Аверинцева. Їх обох можна назвати пострадянськими інтелектуалами, адже їм довелося публічно коментувати контрверсійні проблеми, пов'язані із тоталітарним минулим та його спадщиною. Саме такі питання часто провокують екстремальні судження, зумовлені бажанням розквитатись із минулим і поставити крапку у дискусіях про злочини. Але приклади С. Кримського і С. Аверинцева демонструють, що позиція однозначного осуду адекватна не у всіх випадках, відтак публічний жест Еміля Золі не може бути універсальним прикладом.

13 жовтня 1999 року у газеті «День» було опубліковано лист читача В. Сосніна. У ньому той наводить факт із листів поета часів Розстріляного Відродження Михайла Драй-Хмари з ГУЛАГу, який звинувачує у своєму засудженні інших репресованих письменників, які нині належать до канону української літератури, – М. Зерова, П. Филиповича, М. Вороного та інших [2]. Відтак постає етична дилема: чи можна ставитись до усіх жертв тоталітарної системи як до мучеників? Як бути з такими фактами, які наводить у своєму листі читач? С. Кримський, якого редакція попросила відповісти на запитання читача, у своєму невеликому за обсягом тексті «...І не судимі будете» пише про те, що «суб'єкти підслідних лжесвідчень винні, хоч ця провина і входить у їхню мученицьку долю» [6]. Однак мислитель не обмежується однозначною констатацією, запитуючи, чи маємо ми право сьогодні визначати міру їхньої вини? Простіше кажучи, чи можемо ми бути їхніми суддями? С. Кримський відповідає на власне запитання в дусі поміркованості й уникнення категоричних суджень: «Тут потрібні етичні «терези Іова», а не азбучна моралістика. Або, як мінімум, треба знайти етичну стійкість, щоб самому не транслювати дух тоталітаризму з його садистичною викривальністю усякого інакомислення. Адже тоталітаризм тому і називається тоталітаризмом, що робив усіх співучасниками своїх діянь. Тому за

зовнішнім одноголоссям тоталітарних кампаній приховуються різні підтексти і складні процеси, що вимагають тонкого дослідницького аналізу і моральної вивірності» [6]. Тонкий аналіз несумісний із огульним засудженням, базованим на знанні одиничного факту. Поняття «сталінське правосуддя» неможливо писати без лапок, і в тому криється особлива логіка тоталітарного ставлення до людини, що режим шляхом слідства, нічних допитів і тортур вибивав зі своїх жертв особисті зізнання у вигаданих злочинах, адже, як правило, чи не усі судові процеси були зрежисованими, а вироки – наперед прийнятими. На думку філософа, тоталітаризм прагнув не лише фізично ліквідувати людину, але й знищити її морально й «етично заплямувати її ім'я, втягуючи таким чином і нащадків у вже моральні репресії проти невинно засуджених» [6]. Коли ми засуджуємо тих, хто під неймовірним тиском свідчив проти М. Драй-Хмари, ми, таким чином, продовжуємо цей суд, приймаючи логіку тоталітарних обвинувачів. С. Кримський нагадує, що тоталітаризм тримався на взаємній підозрі і звинуваченні інших, тому продовження звинувачень – навіть коли йдеться про реальні людські вади – щоразу відсуває у майбутнє розквітання з тоталітаризмом.

Міркування С. Кримського суголосні із висновками С. Аверинцева про те, що тоталітарне минуле потребує нашої активності у його подоланні сьогодні. І ця активність має базуватись на уважному вивченні фактів, аналізуванні і, зрештою, співчутті, але аж ніяк не на звинуваченнях чи непродуманих узагальненнях, особливо коли йдеться про «гвинтиків» системи. Сам С. Аверинцев підтвердив ці принципи в есеї «Ми і наші ієрархи – вчора і сьогодні», опублікованому 1992 року у журналі «Новая Европа» – виданні, що на той час було покликане провадити діалог між католицьким та православним християнством. Есей був реакцією на широке оприлюднення документів, які свідчили про співпрацю зверхників Російської православної церкви із комуністичним режимом і, зокрема, з КДБ. Очевидно, що С. Аверинцев не заперечує фактів співпраці, адже деякі з них були відомими давно, ще до початку «перебудови» кінця 80-х років минулого сторіччя. Проте він відмовляється переймати таврувальний тон і викривальний пафос, і недвозначно закликає читача зрозуміти моральний та історичний контекст відступництва і зрад тодішньої ієрархії РПЦ. Крім того, зосереджуватись винятково на гріхах провідників, водночас не визнаючи того факту, що усі компроміси ієрархії розпочалися після того, «як більшість нації – називаймо речі своїми іменами! – зрадила саму цю ієрархію» [1, с. 433], було б неправильно. І вважати Священний Синод «філією КДБ» – це дитячість, адже такий крок нагадує підліткове захоплення своїм кумиром, а згодом – розчарування у ньому, яке виливається у таврування і звинувачення у всіх можливих гріхах. Розсудливість, або, як називає це С. Аверинцев, позиція «християнської духовної тверезості» вимагає прийняття фактів співпраці із режимом і хвалебних слів на його адресу не як «цілковито чужорідний нарост на тілі повноти російського Православ'я, нарост, який можна видалити, і тоді зримо для всіх засяє у білих ризах Церква мучеників і сповідників» [1, с. 433]. Якщо б це було так, тоді справа очищення церкви виглядала б доволі просто. Але церква – це не лише ієрархи. Саме це, як нам видається, намагається ствердити С. Аверинцев, обираючи традиційний для своєї есеїстики доволі барвистий і виважений стиль, крізь який, проте, проглядається емоційність як свідчення того, що для самого автора – парафіянина РПЦ – ця проблема має особистий вимір. Публіцист характеризує свою позицію як таку, що «заздалегідь приречена на непопулярність; вона серединна» [1, с. 439]. І далі він додає, що для нього неприйнятні «захоплені крайні судження». Справді, таку позицію дуже важко конвертувати

у популярність. Попри свою «серединність», вона не згладжує гострих кутів, а навпаки, викликає звинувачення з боку прихильників радикального спектру, про що йтиметься нижче.

Обидва приклади не варто вважати спонтанними чи винятковими, бо вони опираються на чітко декларовану методологічну основу. Крім характеристики власної позиції, С. Аверинцев оприлюднює принцип, якого він дотримується як вчений і публіцист: «Якщо критика серйозно має на меті допомогти критикованій особі або корпорації поводити себе в майбутньому краще і завадити поводитися гірше, вона має давати реальний шанс почути і прийняти себе, для чого своєю чергою прийняти права цієї особи або цієї корпорації, таким чином, зробивши себе, хоч і не зовсім приємною, але принципово прийнятною. В такому випадку критиковані повинні знати, що не тільки будь-який їхній одіозний вчинок, а будь-який доброякісний порух буде помічений, і викличе адекватну реакцію. Зовсім інша річ – критика, спрямована на беззастережне моральне знищення свого об'єкта» [1, с. 442].

С. Кримський свої «серединні» погляди також обґрунтовує теоретично. Як у газетних, так і в книжкових публікаціях, щоразу, коли йдеться про палкі суперечки чи непримиренні позиції, філософ нагадує про потребу панорамного бачення ситуацій, називаючи такий спосіб «принципом третьої правди». Навряд чи його можна назвати повноцінною науковою концепцією, хоча саме таку кваліфікацію дає йому мислитель у праці «Запити філософських смислів» [5, с. 231]. Однак йдеться лише про кілька абзаців, в яких він називає першим історичним прикладом втілення цього принципу методу Сократа. Саме йому вдалося за допомогою іронії поглянути на суперечку певних ідей «так би мовити «зверху», тобто критично» [5, с. 231], піднятися над одвічною дихотомією «або – або». С. Кримський, інтерпретуючи метод Сократа, висновує: «Людям потрібно враховувати можливість такої висоти думок, якщо не з погляду віри, то, либонь, з потреби ідеалу, припущення верхньої інстанції. Тим більш, що «верхня інстанція» приймається не догматично, як безумовний абсолют, а – іронічно, тобто через пошук, сумніви» [5, с. 231]. А в одному із газетних матеріалів він намагається продемонструвати значущість принципу: «Світ сьогодні настільки складний, що не вичерпується дилемою: «добро» чи «зло». Є широкий спектр переходів від одного до іншого в сучасній соціальній діяльності. Ми не можемо, скажімо, в термінах «добра» і «зла» оцінити діяльність М. Хрущова. Тут і добро, і зло, але тут є імператив епохи, коли людина піднялася над протистоянням гуманізму і комунізму до вимог сучасності. Тобто те, що нині необхідне, – це подолати одностороннє протиставлення добра і зла. Якби все зводилося лише до протиставлення цих двох категорій, то поема «Квіти зла» Шарля Бодлера не була б написана» [9]. Неважко помітити навіть тому, хто не має глибоких знань у філософії, що в цих роздумах С. Кримського можна знайти відлуння аристотелівської «золотої середини» та етичних і гносеологічних ідей Спінози («Мудра людина, допоки їй дозволяє її людська обмеженість, намагається побачити світ так, як бачить його Бог, *sub specie aeternitatis*, з погляду вічності» [10, с. 480]). Однак С. Кримському, як це видно із його публічних виступів, йдеться не стільки про філософські відкриття чи оригінальність ідей, скільки про актуалізацію філософського спадку в публічній сфері. Його заслуга у тому, що він намагався продемонструвати, як цей тисячолітній спадок може працювати сьогодні.

Одне з важливих питань, яке виникає під час розгляду «серединної» позиції С. Аверинцева та принципу «третьої правди» С. Кримського, – чи були послідовними обидва публіцисти у дотриманні своєї позиції, чи застосовували

вони її завжди? Тобто чи може «подолання одностороннього протиставлення добра і зла» бути універсальним принципом? Логіка здорового глузду, яку неабияк шанували обидва мислителі, підказує, що така абсолютизація є недоречною, навіть якщо це виглядає як непослідовність з погляду теоретичного розуму. Але така непослідовність цілком виправдана у ситуаціях, які польський філософ та есеїст Лешек Колаковський називав елементарними. «Елементарні ситуації, – писав він в есеї із напівжартівливою назвою «Похвала непослідовності», – це ті ситуації, в яких тактика завмирає, це такі людські ситуації, до яких наш моральний стосунок не змінюється, з огляду на обставини, в яких ці ситуації відбуваються» [4, с. 57]. Такими ситуаціями є війна, геноцид, тортури, знущання над беззахисними, коли ми «раптом опиняємось у двовалентному світі», коли дихотомія «або – або» є справді безальтернативною. Очевидно, що С. Аверинцев і С. Кримський чудово усвідомлювали, що їхню розсудливість не можна абсолютизувати, адже, зрештою, будь-яка абсолютизація суперечить цій розсудливості. Універсалізувати позицію «третьої правди» можна хіба в тому випадку, якщо відсутні точки відліку, константи, місце яких займає плинний релятивізм. Обидва публіцисти не раз нагадували своїм читачам і слухачам, що такими константами для них є християнські цінності, щодо яких «серединних» позицій бути не може.

Беручи до уваги це важливе застереження, варто все ж визнати, що бажання публіцистів уникати хибних альтернатив викликало нерозуміння і підозри. Чому і С. Аверинцев, і С. Кримський відмовились однозначно засуджувати тих, хто згрішив співпрацею із тоталітарним режимом? Чи не тому, що таке засудження було б певною мірою самозасудженням, адже вони теж йшли на певні компроміси, дбаючи про інтелектуальну кар'єру в той час, коли їхні колеги мордувались у застінках ГУЛАГу? Якщо така версія і має право на існування, то чи може вона повною мірою пояснити вибір певної етичної позиції? Логіка підказує, що справжні мотиви легше приховати за якоюсь екстремальною позицією – наприклад, тотальним засудженням чи підтримкою насильства. Але, очевидно, подібний спосіб думання змушував деяких опонентів поміркованої позиції сумніватись у її ширості в устах таких, як С. Аверинцев. Відомий публіцист отець Яків Кротов відреагував на есеї Аверинцева «Ми і наші ієрархи...» текстом, в самому заголовку якого можна побачити звинувачення – «Апологети Луб'янки: 1991 рік, Сергій Аверинцев» [7]. У ньому автор, не вдаючись до детальної аргументації, недвозначно натякає на нещирість С. Аверинцева і звинувачує його в тому, що він виявляє смиренність і лояльність щодо сильного, натомість нехтує цими чеснотами щодо слабкого. На наш погляд, Я. Кротов спрощує позицію С. Аверинцева, і це дає йому змогу однозначно її засудити. Ми не намагаємось встановити, хто з опонентів правий, а хто – ні. Йдеться лише проте, що уникнення крайніх суджень викликає ідіосинкразію прихильників чорно-білої картини світу. Неоднозначність мудреця дуже часто зумовлює цілком однозначний осуд – це відомо принаймні із часів суду над Сократом. Це не означає, що людина, яка приймає публічну роль мудреця, має готуватись до долі Сократа. В епоху мас-медій це радше означає, що мудрець отримуватиме дуже обмежений доступ до широкої публіки.

Пригадуючи в розмові із Тетяною Чайкою свій газетний коментар з приводу свідчень проти М. Драй-Хмари, С. Кримський зауважив, що його позиції загалом не сприйняли і жодних відгуків на публікацію не було [8, с. 354]. Отож, якщо публіциста не засуджують за його відмову бути суддею, то принаймні обходять мовчанкою.

«Серединні судження» С. Кримського та С. Аверинцева, уникнення долі скандаліста à la Еміль Золя, як бачимо, зовсім не є втечею від відповідальності та провокування екстремальних реакцій. У певних випадках, особливо коли загострюються суспільні протистояння, позиція і риторика примирення, відмова від однозначного засудження стають для публічного інтелектуала справжнім викликом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аверинцев С. Ми і наші ієрархи – вчора й сьогодні / С. Аверинцев // Софія-Логос. Словник. – К.: Дух і літера, 2004.
2. Белкіна Т. Функція поета / Т. Белкіна // День. – 1999. – № 189. – 13 жовт.
3. Золя Э. Я обвиняю / Э. Золя [Електронний ресурс]. – [Цит. 2014, 20 серпня]. – Режим доступу: <http://diletant.ru/articles/19899/>
4. Колаковський Л. Похвала неконсеквентності, або Як бути консервативно-ліберальним соціалістом: есеї / Л. Колаковський. – К.: Грані-Т, 2012.
5. Кримський С. Запити філософських смислів / С. Кримський. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003.
6. Кримський С. ...І не судимі будете / С. Кримський // День. – 1999. – № 189. – 13 жовт.
7. Кротов Я. Апологеты Лубянки: 1991 год, Сергей Аверинцев / Я. Кротов [Електронний ресурс]. – [Цит. 2014, 20 серпня]. – Режим доступу: http://krotov.info/yakov/rus/20_ru_moi/1991_cheka_Averinzev.htm
8. Крымский С., Чайка Т. Сергей Крымский: наш разговор длиною в жизнь. (Цикл интервью Т.А. Чайки) / С. Крымский, Т. Чайка. – К.: Издательский дом Дмитрия Бураго, 2012.
9. Махун С. Сергій Кримський: «Газета як аналітика і вість» // День. – 2002. – № 166. – 13 вер.
10. Рассел Б. Історія західної філософії / Б. Рассел. – К.: Основи, 1995.

PUBLIC INTELLECTUAL AS A JUDGE: PROBLEMS OF RECEPTION AND RESPONSIBILITY IN POST-SOVIET SITUATION

Andriy Melnyk

*Ivan Franko National University of Lviv,
General Tchuprynka Street 49, 79044, Lviv, Ukraine
e-mail: andriy.melnyk12@gmail.com*

The article refers to the situation where public intellectuals acting as a judge, taking a definite critical position on the described phenomena. The author focuses on the fact that this position cannot be universal, especially in the post-Soviet situation.

Key words: public intellectual, post-Soviet situation, role, judge, responsibility.

ПУБЛИЧНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТУАЛ В РОЛИ СУДЬИ: ПРОБЛЕМЫ РЕЦЕПЦИИ И ОТВЕТСТВЕННОСТИ В ПОСТСОВЕТСКОЙ СИТУАЦИИ

Андрей Мельник

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Генерала Чупринки, 49, 79044, Львов, Украина
e-mail: andriy.melnyk12@gmail.com*

В статье идет речь о ситуациях, когда публичный интеллектual выступает в роли судьи, занимая однозначную критическую позицию относительно описываемого явления. Автор статьи отмечает то, что такая позиция не может быть универсальной, особенно в условиях постсоветской ситуации.

Ключевые слова: публичный интеллектual, постсоветская ситуация, роль, судья, ответственность